

**“GLOBALLASHUV SHAROITIDA
ONA TILI VA ADABIYOTNING IJTIMOIIY
AHAMIYATI
VA UNI SAQLASH TAMOYILLARI”
MAVZUSIDAGI
II ANA’ANAVIY XALQARO
ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA**

QO’QON 2026

Qo‘qon universiteti direktori
G‘.E.Zaxidov tahriri ostida

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-2026-yillarga mo‘ljallangan ilmiy va ilmiy-amaliy tadbirlar rejasiga muvofiq tashkil etilgan xalqaro anjuman materiallaridan iborat bo‘lib, konferensiya til va adabiyotning jamiyat ma‘naviy hayotidagi roli, milliy o‘zlikni saqlash, yosh avlod tarbiyasida ona tilining ahamiyati hamda innovatsion yondashuvlar asosida ilmiy tadqiqotlar olib borish masalalariga bag‘ishlangan.

Tahrir kengashi:

Sirojjiddin SAYYID – O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi

Almaz Ülvi BINNATOVA – Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot institut. Filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

JABBOR ESHONQUL – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktori, Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

OLIMJON DAVLATOV– Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi direktori, Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (DSc), professor

Maqsud ASADOV – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti direktorining o‘rinbosari. Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Sohibjamol TANGATAROVA – Farg‘ona viloyati hokimi maslahatchisi

Zeboxon QOBILOVA – Qo‘qon universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Saidbek Boltabayev – Turkiya Respublikasi, Karabuk universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Konferensiya materiallarini to‘plab, nashrga tayyorlaganlar:

Sh.Jumanova, M.Imomaliyeva, N.Tursunova, X.Raimova, S.Ergasheva

JADID ALIFBE DARSLIKLARIDA TOVUSH USULINING METODIK TALQINI VA UNING BUGUNGI SAVODXONLIK TA'LIMI UCHUN AHAMIYATI

Sojidxon MAMATQULOVA,

Dang'ara tumanidagi 36-maktab o'qituvchisi.

Annotatsiya. Tezisdagi XX asr boshlarida Turkistonda yaratilgan jadid alifbe darsliklarida savodga o'rgatishning tovush usuli qanday metodik yechimlar orqali amalga oshirilgani yoritiladi. Eski maktabdagi hijo usuli bilan qiyoslash asosida tovush usulining asosiy belgilari ajratiladi, alifbe darsliklarini tahlil qilish uchun ko'rsatkichlar taklif etiladi va ulardan zamonaviy boshlang'ich ta'limda foydalanish yo'nalishlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: usuli jadid, tovush usuli, hijo usuli, alifbe, savodga o'rgatish, "Ustodi avval", "Adibi avval", "Birinchi muallim".

Abstract. The thesis examines the methodological approaches through which the sound method of literacy instruction was implemented in Jadid alphabet textbooks created in Turkestan at the beginning of the 20th century. By comparing it with the hijo method used in traditional schools, the main characteristics of the sound method are identified, indicators for analyzing alphabet textbooks are proposed, and directions for their application in modern primary education are outlined.

Keywords: usuli jadid, sound method, hijo method, alphabet, literacy instruction, Ustodi Avval, Adibi Avval, Birinchi Muallim.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligi sifatiga e'tibor kuchaymoqda. O'zbekistonning PIRLS xalqaro tadqiqotida ishtirok etishi matnni

tushunib o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish masalasini dolzarb qilib qo‘ydi. Bu masalani hal etishda milliy pedagogik tajribaga, xususan, XX asr boshida jadidlar yaratgan alifbe darsliklariga murojaat qilish foydali. Aynan shu darsliklar Turkistonda savodga o‘rgatishning tovush usulini ilk bor joriy etgan edi.

Jadid alifbelari haqida jadidshunoslik va pedagogika tarixiga oid adabiyotlarda ko‘plab ma’lumotlar mavjud [1; 2]. Biroq ular ko‘pincha umumiy tarzda, “tovush usulidagi birinchi alifbe” yoki “yangi usuldagi darslik” kabi tavsiflar bilan cheklanadi. Darslikning ichki tuzilishi – harflar qanday tartibda kiritilgani, har bir dars qanday tashkil etilgani, mashqlar qanday joylashgani – deyarli o‘rganilmagan. Mazkur tezisning maqsadi jadid alifbelarida tovush usulining metodik talqinini yoritish va ularni tizimli tahlil qilish uchun ko‘rsatkichlar taklif etishdan iborat.

Eski maktabda savodga o‘rgatish. Jadidlargacha bo‘lgan maktabda bolalar avval arab harflarining nomlarini (alif, be, te...), so‘ngra harakatlar bilan bo‘g‘inlarni yodlagan, keyin “Haftiyak” va boshqa diniy matnlarni ko‘pincha ma’nosini tushunmasdan o‘qishga o‘tgan. Bu usul hijo usuli deb ataladi. Unda o‘qish malakasi sekin shakllangan, yozuv esa alohida va kechroq o‘rgatilgan [3; 4]. Jadid ma’rifatparvarlari o‘z maqolalarida bu usulni savodga o‘rgatish muddatini asossiz cho‘zuvchi asosiy sabablardan biri sifatida tanqid qilgan [2; 5].

Tovush usulining joriy etilishi. Ismoil Gasprinskiy Bog‘chasaroyda tovush usulidagi “Xo‘jai sibiyan” alifbesini yaratib, usuli jadid maktabining namunasini ko‘rsatdi. Turkistonda bu tajriba mahalliy sharoitga moslashtirildi: Saidrasul Saidazizovning “Ustodi avval”, Munavvar qori Abdurashidxonovning “Adibi avval”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” kabi alifbelari shu yo‘lda yaratildi [6; 7]. Tovush usulida harf uning nomi orqali emas, balki ifodalaydigan tovushi orqali o‘rgatiladi. O‘quvchi tovushlarni bo‘g‘inga, bo‘g‘inlarni so‘zga

birlashtiradi va juda erta ma'noli so'z va gaplarni o'qiy boshlaydi. Ikki usulning asosiy farqlari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

Hijo usuli va tovush usulining qiyosiy tavsifi

Belgi	Hijo usuli (eski maktab)	Tovush usuli (jadid maktabi)
O'qitish birligi	Harf nomi va yodlangan bo'g'in	Tovush va uni ifodalovchi harf
Asosiy faoliyat	Yodlash va takrorlash	Tovushlarni birlashtirish (sintez) va so'zni tovushlarga ajratish (analiz)
O'qish materiali	Asosan arab va fors tillaridagi diniy matnlar	Ona tilidagi so'zlar, gaplar va kichik matnlar
Yozuv	Alohida, kechroq o'rgatiladi	O'qish bilan birga o'rgatiladi
Ma'noni tushunish	Ikkinchi darajali	O'qishning asosiy maqsadi

Alifbe darsliklarini tahlil qilish ko'rsatkichlari. Jadid alifbelarini o'zaro va zamonaviy alifbe darsliklari bilan qiyoslash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish taklif etiladi: 1) harflarni kiritish tartibi – alifbo tartibida yoki o'quvchiga osonligiga ko'ra; 2) tovush – bo'g'in – so'z – gap – matn ketma-ketligining izchilligi; 3) o'qish va yozuvni birga o'rgatish; 4) ma'noli matnga o'tish tezligi, ya'ni nechanchi darsdan boshlab o'quvchi tugal gap o'qiydi; 5) rasmlar va ko'rgazmali vositalar; 6) o'qituvchi uchun metodik ko'rsatmalar; 7) alifbe oxiridagi o'qish matnlarining mavzusi va tarbiyaviy yo'nalishi. Bu ko'rsatkichlar alohida darsliklar haqidagi tarqoq ma'lumotlarni bir tizimga solish va jadid alifbelarining o'ziga xosligini aniqlash imkonini beradi.

Tovush usulining pedagogik-psixologik asoslari. Tovush usulining ustunligi faqat vaqtni tejashda emas. Hijo usulida o'quvchi uzoq vaqt davomida ma'nosi yo'q belgilar va bo'g'inlar bilan ishlaydi, bu esa o'qishga bo'lgan

qiziqishni soʻndiradi. Tovush usulida esa oʻquvchi dastlabki darslardayoq tanish soʻzlarni – “ota”, “ona”, “non” kabi soʻzlarni – oʻzi oʻqiy boshlaydi. Natijada oʻqish mexanik mashq emas, balki maʼno topish jarayoniga aylanadi. K.D. Ushinskiy ham savodga oʻrgatishni bolaning tafakkuri va nutqini rivojlantirish bilan bogʻlagan edi [8]. Jadidlar oʻz maqolalarida ilm oʻrganishning oson va tez boʻlishi xalqning maʼrifatga intilishini kuchaytirishini taʼkidlagan. Shunday qilib, tovush usuli ularning maʼrifatparvarlik dasturining amaliy vositasi boʻlgan.

Alifbedan oʻqish kitobiga oʻtish. Jadid maktabida savodga oʻrgatish alifbe bilan tugamagan. Koʻpchilik mualliflar alifbening davomi sifatida oʻqish kitobini ham yaratgan: Munavvar qorining “Adibi avval” va “Adibi soniy”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” kitoblari shunday juftlikni tashkil etadi [6; 7]. Bu jadidlar savodga oʻrgatishni bosqichma-bosqich jarayon sifatida rejalashtirganini koʻrsatadi: birinchi yilda oʻqish texnikasi shakllantiriladi, ikkinchi yilda esa oʻquvchi axloqiy, tabiiy-ilmiy va adabiy mazmundagi matnlar bilan ishlaydi. Shu sababli alifbe va oʻqish kitobini alohida emas, balki bir tizimning ikki bosqichi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Qiyosiy talqin. Tovush usuli Rossiya maktablarida K.D. Ushinskiyning “Rodnoye slovo” kitobi orqali keng tarqalgan tovush-analitik-sintetik usul bilan oʻxshash tamoyillarga ega [8]. Shu bilan birga, jadid alifbelari arab yozuvi asosidagi turkiy imlo sharoitida yaratilgan. Bu yozuvda unlilarning ifodalanishi hamda harflarning soʻzdagi oʻrniga qarab shakl oʻzgartirishi alifbe mualliflaridan oʻziga xos metodik yechimlarni talab etgan [9]. Demak, jadid alifbelari shunchaki koʻchirma emas, balki umumiy usulni milliy til va yozuvga moslashtirish tajribasidir. Bu holat tadqiqotda alohida oʻrganilishi lozim.

Sinf-dars tizimi va oʻqituvchining oʻrni. Tovush usuli alohida oʻqitish usuli sifatida emas, balki maktabni tashkil etishning yangi tizimi bilan birga joriy etildi. Jadid maktablarida oʻquvchilar yoshi va bilim darajasiga koʻra sinflarga ajratildi,

darslar aniq jadval asosida o'tkazildi, parta, sinf taxtasi va xarita kabi o'quv jihozlari qo'llandi [3; 1]. Bunday sharoitda o'qituvchi barcha o'quvchilar bilan bir vaqtda ishlaydi: yangi tovushni tushuntiradi, uni taxtada yozib ko'rsatadi, bo'g'in va so'zlarni jamoa bo'lib o'qitadi. Shuning uchun alifbe darsligi ham faqat o'quvchi uchun kitob emas, balki o'qituvchi uchun dars rejasi vazifasini bajargan. Alifbelarning muqaddima va izohlarida o'qituvchiga berilgan ko'rsatmalarni o'rganish jadid maktabidagi darsning tuzilishini tiklashda muhim manba bo'ladi.

Tovush usuli atrofidagi bahslar. Yangi usulning joriy etilishi oson kechmadi. An'anaviy maktab tarafdorlari (qadimchilar) uni diniy ta'limga xavf deb bilgan. Mustamlaka ma'muriyati esa jadid maktablarni nazorat ostida ushlab turgan [4; 5]. "Taraqqiy", "Xurshid", "Samarqand", "Oyina", "Sadoyi Turkiston" kabi nashrlarda usuli jadid va yangi darsliklar haqidagi maqolalar, taqrizlar va bahslar bosilgan. Bu materiallar alifbe darsliklarining maktablarda qanday qabul qilinganini, o'qituvchilar va ota-onalar ularga qanday baho berganini ko'rsatadi. Shuning uchun darslik matnini tahlil qilish davriy matbuot materiallari bilan to'ldirilishi lozim.

Tadqiqot manbalari va usullari. Tadqiqotning asosiy manbalari Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi hamda O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan eski o'zbek yozuvidagi alifbe nusxalaridir. Jadidlar asarlarining zamonaviy nashrlari matnni tekshirish uchun qo'shimcha manba sifatida olinadi [6; 7]. Tahlilda tarixiy-pedagogik, qiyosiy va kontent-tahlil usullari qo'llanadi: har bir alifbening darslari yuqoridagi ko'rsatkichlar bo'yicha kodlanadi, natijalar qiyosiy jadvalga jamlanadi.

Alifbe matnlarining tarbiyaviy yo'nalishi. Jadid alifbelari faqat o'qish texnikasini o'rgatish bilan cheklanmagan. Harflar o'rganib bo'lingach, alifbe oxirida berilgan qisqa matnlar, hikoyalar va she'rlar o'quvchini axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar bilan tanishtirishga xizmat qilgan. Bu matnlarda ilmning foydasi, ota-

onaga hurmat, mehnatsevarlik, pokizalik, vatanni sevish kabi mavzular yetakchi o‘rin tutgani jadidlarning umumiy ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan mos keladi [10; 1]. Shu tariqa savodga o‘rgatish va tarbiya bir jarayonda birlashtirilgan. Tadqiqotda bu matnlarning mavzulari va hajmi har bir alifbe bo‘yicha alohida hisoblanib, ularning nisbati aniqlanadi. Bu jadid alifbelari qaysi qadriyatlarni birinchi o‘ringa qo‘yganini dalillar asosida ko‘rsatish imkonini beradi. Bundan tashqari, alifbe matnlarida milliy tilning so‘zlashuv shakliga yaqinligi ham muhim masala. Eski maktab kitoblaridan farqli ravishda, jadid alifbelari o‘quvchining kundalik hayotida ishlatiladigan so‘zlarga tayangan. Bu o‘qilganni tushunish uchun qulay sharoit yaratgan va ona tilida savodxonlikni shakllantirishning asosiy sharti bo‘lgan.

Bugungi boshlang‘ich ta’limda ham savodga o‘rgatish tovush-analitik-sintetik usulga asoslanadi. Shu ma’noda, zamonaviy “Alifbe” darsligi jadid alifbelarining bevosita davomchisi bo‘lmasa-da, ular bir metodik an’anaga mansub. Biroq bu tarixiy bog‘liqlik na darsliklarda, na o‘qituvchilar tayyorlash dasturlarida yetarlicha ko‘rsatilmaydi. Bo‘lajak o‘qituvchi tovush usulini faqat “metodika” sifatida o‘rganadi, uning milliy ta’lim tarixidagi o‘rni va jadidlar bu usulni joriy etish uchun olib borgan kurashdan bexabar qoladi.

Bugungi ta’lim uchun ahamiyati. Jadid alifbelari tajribasidan quyidagi yo‘nalishlarda foydalanish mumkin: birinchidan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga “Savodga o‘rgatish metodikasi” va “Pedagogika tarixi” fanlarida tovush usulining milliy ildizlarini ko‘rsatish; ikkinchidan, zamonaviy alifbe darsliklarini tuzishda ma’noli matnga erta o‘tish va o‘qish hamda yozuvni birga o‘rgatish tamoyillarini tarixiy tajriba bilan asoslash; uchinchidan, alifbe matnlarini milliy qadriyatlar va bola hayotiga yaqin mazmun bilan boyitish [10].

**Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun tavsiya etiladigan
mashg‘ulotlar**

№	Mashg‘ulot mavzusi	Asosiy faoliyat
1	Eski maktab va usuli jadid: savodga o‘rgatishdagi burilish	Hijo va tovush usullarini qiyoslash, 1-jadvalni to‘ldirish
2	Jadid alifbelarining tuzilishi	Alifbe sahifalarining faksimilelari bilan ishlash, harflarni kiritish tartibini aniqlash
3	Jadid alifbelari va zamonaviy “Alifbe”	Ikki darslikni yetti ko‘rsatkich bo‘yicha qiyoslash
4	Jadid tajribasi asosida dars loyihasi	Bir tovushni o‘rgatishga bag‘ishlangan dars ishlanmasini tuzish

Xulosa. Jadid alifbe darsliklari Turkistonda savodga o‘rgatishni yodlashga asoslangan hijo usulidan ongli o‘qishga asoslangan tovush usuliga o‘tkazgan. Bu darsliklarni yagona ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilish ularning metodik tuzilishini aniq tasvirlash va milliy savodxonlik ta’limi tarixini tiklash imkonini beradi. Bunday tahlil natijalari zamonaviy boshlang‘ich ta’limni takomillashtirishda ham amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – T.: Ma’naviyat, 2002.
2. Hoshimov Q., Nishonova S. va boshq. Pedagogika tarixi. – T.: O‘qituvchi, 1996.
3. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – T.: Universitet, 2006.
4. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 гг.). – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.

5. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
6. Munavvar qori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2003.
7. Avloniy A. Tanlangan asarlar: 2 jildlik. – T.: Ma'naviyat, 1998.
8. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988–1990.
9. Baldauf I. Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850–1937). – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
10. Hoshimov Q., Ochilov S. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – T.: O'qituvchi, 1995.

Sojidaxon MAMATQULOVA Jadid alifbe darsliklarida tovush usulining metodik talqini va uning bugungi savodxonlik ta’limi uchun ahamiyati.....	340
--	-----